

DVE BRÁNY ROZPRÁNIA (PRIBLIŽENIE NA PODKLADE ROMÁNU JAMESA JOYCEA ULYSSES)

PAVOL MARKOVIČ (PREŠOV)

I. Ontológia narácie

Problematika, ktorú možno súhrnne pomenovať **ontológia narácie**, sa týka spôsobov existencie literárneho artefaktu [8] a genetického vzťahu medzi jej fázami, či vynáraníu sa literárnej narácie z internej, osobnej mentálnej narácie – konkrétneho autorského subjektu. Pri uvažovaní v týchto intenciách je dôležité vyhnúť sa zamieňaniu epistemologických modelov za ontologické modely, nenáležitému zmiešavaniu a zámene modelov poznania za modely sveta a modelov poznania procesu za modely samotného procesu.

Ako príklad takéhoto zamieňania možno uviesť Popperovu teóriu troch svetov [5] (nakoľko sa chápe ako ontologický model a nie epistemologický), alebo intuitívne principiálne odlišovanie mimoliterárneho, resp. predliterárneho či praktického myslenia od literárneho myslenia. [7]

Pre náš pohľad na naráciu je základom koevolučný rámec vysvetľovania sveta, človeka a produktov jeho činnosti – teda teória o dvoch relatívne nezávislých replikačných procesoch. Základnú opozíciu descartovskej metafyziky – hmota a duch nahrádza diametrálne odlišne štrukturovaný vzťah génov a mémov.

Nie sú rôzne svety, ale jeden svet s oblastami, alebo jeden proces s podprocesmi, ktoré sú vyčlenené až v poznaní pozorovateľom. Vzťah mentálnej a literárnej narácie teda nie je dualizmom v ontologickom zmysle, ale v gnozeologickom, a jedine v ňom má za istých okolností miesto.

Estetickú zložku literárnej komunikácie (jej jadro, recepciu, nie to, čo je predmetom sociológie literatúry, ale vzťah recipient – text a nie skupina – text) možno racionálne vysvetľovať práve ako interakciu týchto typov narácie. Na ceste k jej ontológii sa snažíme zohľadniť spomenutý problém zámény. Prípravnou fázou je model Karla R. Poppera, v ktorom ide o rozlíšenie troch svetov – fyzikálneho, mentálneho a sveta produktov ľudského myslenia.

Popperova teória ponúka intuitívnu klasifikáciu entít. Za jej najpodnetnejší aspekt nepokladáme však mienené ontologické rozlíšenie – predsa len, zmienka o svetoch (v pluráli) vyvoláva okamžité reminiscencie na hmlistú metafyziku – ale fakt, že je príkladom na to, ako ontologická hypotéza vypovedá oveľa viac ako o svojom predmete o procese, akým vznikla, teda o poznávaní. Ukazuje poznávací proces primárne ako vydeľovanie jednotlivín pozorovateľom z celku prírody aj za cenu menšej adekvátnosti jej opisu.

Poznávací proces (expresívne) prirovnajme k nastaveniu mriežky medzi pozorovateľa a predmet pozorovania. Voľba segmentu umožňuje vidieť detaily a vôbec segmentácia mriežkou umožňuje šírku reality vôbec zvládať, ale všetky čiastkové pozorovania je potrebné znovu integrovať a pri tvorbe záverov prihliadať na segmentáciu ako metodologickú a dočasnú záležitosť. Pred formuláciou záverov je potrebné zohľadniť vplyv štruktúry poznávania na ne. Problém je teda v tom, že segmentácia vyplývajúca zo selektívnosti (obmedzenej šírky) poznávania sa často chápe ako vlastnosť toho, čo je pozorované. Mriežka prekrýva predmet. Tým pádom sa zmiešava opis sveta s opisom jeho poznávania a je otázne, či sme ďalej, ako sem boli predtým, a či nemáme namiesto jedného problému – sveta, dva – svet a závery vypovedajúce o ňom aj o samom poznávaní v zmiešanej podobe, a na ich rozlíšenie musíme vyvinúť ďalšie nástroje až do metaúrovne ad infinitum. Čiže v Popperovej teórii troch svetov máme jednak (nechcený?) opis poznávania, a intuitívnu ontológiu, ktorá sa procesom falzifikácie dá aktualizovať (čomu by možno Popper privítal). Model hovoriaci o troch svetoch vnútorne nadväzuje na karteziánske tradície – buď ho možno vnímať ako miernu modifikáciu dualizmu alebo jeho zdvojenie. Domnievame sa, narozdiel od Popperovho „ontologického“ modelu a blížiac sa ku koevolučnému modelu, že svet mentálnych stavov sa nedá presvedčivo vyčleniť z fyzikálneho sveta. Zároveň ani vzťah sveta mentálnych stavov a jeho produktov (alebo vzťah „thought processes“ a „thought contents“ [5]) nie je presvedčivo a kategoriálne oddelený, ale môže byť prepojený natoľko, že žiadna „nelokálna“ idealistická garancia nahrávajúca metafyzickým koncepciám narácie nie je potrebná.

Inak povedané, koevolučná ontológia implikuje novú, nie dualistickú teóriu významu, čo môže mať relevantný dopad na výklad umenia a špeciálne literatúry. Význam, abstrakcia vznikol v procese evolúcie (oboch vrstiev). Význam ako taký je závislý na subjekte, pozorovateľovi, ak ho chápeme ako pripisovanie vzťahu dvom alebo viacerým prvkom vnútorného selekčného prostredia [2] (ďalej VSP) . Význam je pridaním príznamu súvislosti a videním vzťahu prvkov vo VSP, alebo priradenie, pričom po-

znanie konkrétneho mechanizmu, procesu priradenia je otázkou pre exaktnú neurovedu. Ak je význam pridaním tretieho prvku – priradenia k dvom ďalším vo VSP, tak je zároveň vecou učenia, zvyku a konvencie zrejme v oveľa väčšej miere, ako je súčasná humanistika ochotná pripustiť.

Význam chápeme ako reprezentáciu vonkajšieho sveta vo VSP, pričom táto reprezentácia bola najprv skoro výhradne vzťahovaná na vnemy, podnety zvonka, potom sa spustila reprezentácia bez bezprostredného podnetu a referenta mimo subjektu. Referentom by však pri kreovaní predstáv bez vonkajšieho referenta mohol byť práve stav mozgu, t.j referent bude vždy fyzický, ale nebude ním vonkajšie (voči subjektu) prostredie, ale vnútorné!

Mentálnu naráciu teda chápeme ako proces v mozgu, literárnu naráciu ako jej špeciálny režim, pričom tento nie je novým druhom, ale iným stupňom narácie [7].

Literárna narácia je súborná metareprezentácia s opisom/znakom/fenotypom mimo subjektu, pričom jej referentom je súslednosť mentálnych stavov subjektu. Literatúra sa „odohráva“ v myslí, nie inde – a text je jej variabilný rozšírený fenotyp [1].

Text ako reprezentácia sledu mentálnych stavov je fenotypickým prejavom mysle (fungovania mozgu). Text je vždy mimomentálnym opisom mentálneho opisu sveta v mozgu, nie priamo sveta. Literárny text je reprezentáciou reprezentácie v mozgu a možno ho vymedziť intencionalitou špecifickeho typu (afektívno-ambigitnou – metaforickou), a „ozvlášťňujúcou“. [6]

Druhým modelom je rozlíšenie dvoch typov myslenia – literárneho a mimo- či pred- literárneho. Oba tieto modely vnímame ako pomocné vedenie hraníc slúžiace pre pozorovateľovo štádium uchopenia problémov, nie však ako adekvátny ontologický model reality. Modely ukazujú, ako je rozčlenené vnímanie sveta a nie to, že by bol rozčlenený aj svet samotný. Tieto kategórie sú otázkou pozorovateľa. Separácie užitočné (a nevyhnutné, pretože inak myslenie šírku sveta nepojme ako ohraničovaním a redukciou) v poznávaní sa chápu ako charakteristiky sveta. Ten je integrovaný, respektíve ne-rozpadnutý. Tieto separujúce, ale v záveroch neintegrujúce „ontológie“ vypovedajú viac o poznaní, štruktúre poznávania, ako o svete, preto je potrebný prístup vidiaci literárnu komunikáciu ako integrovaný celok, a tento náčrt naturalistického pohľadu na umenie a literatúru sa tomu snaží priblížiť.

II. „Hraničný“ text ako vhodný priestor na argumentáciu

Načrtnutý ontologický model je možné predstaviť v princípe na akomkoľvek literárnom texte, ale na hraničnom to bude inštruktívne a jasnejšie. Román Jamesa Joycea *Ulysses* označujeme ako hraničný v zmysle selekcie a radenia prvkov, nie v rovine tém alebo motívickej skladby.

Je „literárne myslenie“ [7], esteticky rámcované myslenie naozaj založené na rovnakých mechanizmoch ako myslenie mimoliterárnej existencie človeka? Domnievame sa, že áno, pričom sa však nevyklučuje intenzitná odlišnosť týchto spôsobov myslenia – nazvime ich literárne a praktické. Literárne a praktické myslenie sú rôznymi podobami jedného fenoménu – subjekt, sú dvoma podobami myslenia subjektu a nie dvoma celkom odlišnými fenoménmi. Nie sú oddelenými svetmi, ale jedným svetom rozdeleným na časti pohyblivou a často náznakovitou hranicou. Pokúsime sa preskúmať práve túto hranicu, teda možné kritériá odlišenia typov myslenia.

Vhodným priestorom na skúmanie nejasnej hranice môže byť práve *Ulysses* Jamesa Joycea, práve preto, že sa v ňom tieto princípy stávajú inverzné vzájomne. Mimoliterárne myslenie sa dostáva do textu a do literatúry a literárne myslenie je vo svojom domovskom priestore textu len ako by mimochodom. Táto inverzia znamená isté narušenie očakávania literárnosti tam, kde je štandardná – v texte. Tak, ako veci oceňujeme a do značnej miery aj spoznávame až keď už nie sú prítomné, tak nám tento román umožňuje poznať literárnosť tým, že prebehla inverzia – teda subjekt, mentálna narácia je v texte a literárna je v ňom presunutá na perifériu. Literárnosť textu evokujú skôr vonkajšie znaky – rámeč.

Všimnime si, aká je asociatívnosť prítomná v *Odyseovi*. Skôr ako o premyslené a cieľavedomé radenie motívov tu ide o vynáranie sa myšlienok v momentálnom poli autorovej pozornosti, teda vo vedomí. Vynárajúce sa myšlienky nespolupracujú na vytváraní celku, pomyselnej jednoty diela. Napríklad ak sa v rôznych pasážach spomína zelená farba vo veľmi expresívnych spojeniach, tak nie je nejaký spoločný menovateľ, ktorý by ich výskyt vysvetľoval, nie je jednota, ktorú by výskyt tohto prvku podporoval. Ide o to, že to, čo je myšlienka, súčasť praktického myslenia – napríklad spomínaná myšlienka zelenej farby – by sa v literárnom texte malo transformovať na literárnu myšlienku – motív. U Joycea sa toto nedeje – myšlienka, občas sa bez posledného účelu vynárajúci vo vedomí takou zostáva a nemení sa v texte na motív, ktorý sa od myšlienky odlišuje práve takouto teleológiou. Myšlienok, ktoré nezískavajú literárnu teleológiu (a očakáva sa, že by mohli budovať jednotu diela, respektíve až „posolstvo“) je tu tak veľa, že klasická literárna a teleologická interpretácia sa míňa účinkom. Ich cieľom môže zrejme byť, podobne ako v subjekte, iba

vlastné plynutie, nie adresát ani sprostredkovanie významu, sú zobrazením stavov subjektu (VSP), ale nekódujú zreteľne iné významy. Ich plynutie je predstavením samého seba, a o to cennejšie, že inak do subjektu iný subjekt neuvidí. Ak kedysi napísal William James poznámku, že „oddelenie myslí je najneprekonateľnejšie oddelenie v prírode“ [3], tak literárna narácia je pokusom preklenúť ju.

Ak napríklad Leopold Bloom kráča po uliciach Dublinu, a už pri obliekaní sa mu vynárajú myšlienky v tej chvíli vyvolané jednotlivými kusmi odevu, a podobne rôzne scenérie z ulice mu evokujú s nimi nesúvisiace myšlienky, nejde o nejakú literárnu techniku, ktorá k sebe radí navonok nesúvisiace myšlienky, ktoré však skryto (rozumej interpretovateľne) súvisia a sú koherentné, pretvárajúc tak myšlienky na motívy. Je to porovnateľné skôr s prežívaním a „prúdom myslenia“ v praktickom, teda mimo-literárnom myslení. Netvrdíme samozrejme, že každému subjektu sa vynára to, čo sa presúva do textu Ulysses, ale že sa to vynára nápadne podobným spôsobom – asociáciami ktoré sú vysvetliteľné a overiteľné len samotným subjektom v ktorom sa nachádzajú, a nie tak ako text, ktorý sa zakladá na zdieľaní významu a pretvorení myšlienky na motív, mentálneho na jeho literárny korelát.

Mentálna narácia	Literárna narácia
Subjekt	Autorský subjekt (subjekt v zameraní na text)
Mozgový kód (bez pôvodcu a adresáta, iba tok)	Jazykový kód – vždy je v komunikačnej situácii
Neintencionálnosť	Parciálna vedomá intencionalita
Neteleologickosť	Parciálna teleológia
Myšlienky	Myšlienky sa menia na motívy
Nie organickosť, nezjednotenosť	Práca častí pre dobro celku (napr. motivické anticipácie, práca vrstiev textu pre celok)
Prúd myslenia – selekcia neuvedomovanými kritériami	Prúd vedomia – selekcia vedomými kritériami
Mentálna reprezentácia	Mimomentálna reprezentácia, pre-reprezentácia
Jednota daná len prítomnosťou v jednej myšli	Jednota daná intersubjektívnymi kritériami

Mysel' nie je intencionálna v zmysle zámernosti, ale v zmysle byť o niečom, reprezentovať, vzťahovať sa k niečomu áno. Napríklad je možné vybrať si, čo z prúdu myslenia prejavíme navonok, ale nevyberieme si, čo v prúde myslenia vôbec bude. Pertraktované dva stupne narácie, pomyselnú opozíciu je potrebné vnímať nie ako opozíciu, ale ako rovnaký proces v rôznych podmienkach.

Svet plynie – či už v podobe vonkajšieho prúdu vnemov alebo vnútorného prúdu spomienok či vedomia – a subjekt sa mu prizera a dotvára z toho súvislú naráciu menom ja. Subjekt jestvuje podobne ako autor – fabuluje. Aby však nebol iba nemým svedkom, a v snahe získať aspoň pocit slobody a slobodnej vôle, prenáša samočinnú mentálnu naráciu do podoby literárnej – vedome konštruovanej narácie smerujúcej k jednote. Získať záblesk slobodnej vôle sa mu však darí iba občas, keď sa na ňu práve pýta, alebo keď to nevedomé plynutie mysle presúva do kontextu „vedomého“ – literárnej narácie, ako napríklad v románe *Odysseus*.

Bibliografia

- [1] Dawkins, R.: *The extended phenotype*. Oxford 1999.
- [2] Dennett, D.: *Druhy myslí*. Praha 2004.
- [3] James, W.: *Prúd myslenia*. In: *Pragmatizmus*. Bratislava 1998.
- [4] Joyce, J.: *Ulysses*. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1998.
- [5] Popper, K. R.: *Three worlds*. www.tannerlectures.utah.edu/lectures/popper80.pdf.
- [6] Šklovskij, V.: *Umenie ako metóda*. In: *Teória prózy*. Bratislava 1980.
- [7] Turner, M.: *Literární mysl*, Brno 2005.
- [8] Wellek, R., Warren, A.: *Způsoby existence literárního díla*. In: *Teorie literatury*. Olomouc 1996.